

УДК 929.355.305-0555.2

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/61-2-2>**Сюзанна МОТРУК,***orcid.org/0000-0003-4135-6137*

аспірантка кафедри всесвітньої історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна) *syzannacom327@gmail.com*

ДІЯЛЬНІСТЬ БРИТАНКИ ФЛОРИ САНДЕС (1876–1956): НА ПЕРЕТИНІ МИНУЛОГО І СУЧАСНОГО

У статті досліджено діяльність британської військовички – Флори Сандес (1876–1956). Охарактеризовано її участь у Першій світовій війні на території Сербії. Проаналізовано кар'єрний шлях Ф. Сандес за допомогою документів (спогадів, листів, мемуарів, газетної періодики), наукових та літературних праць. Ф. Сандес вважається національною героїнею Великобританії та Сербії. Вона була першою жінкою в історії Великобританії, яка пішла служити на фронт в якості солдата армії.

Ф. Сандес жінка сильної волі та сталевого духу, яка вразила сучасників своєю неймовірною хоробрістю. Вона брала участь в Монастирській битві (1916 р.) під час Першої світової війни, де отримала бойове поранення, але незважаючи на ці обставини – залишалась вірною своєму обов'язку до кінця. Образ Ф. Сандес «жінки-воїна» протистояв едвардіанській моделі, в якій жінки уособлювала в собі жіночність, а не мужність чи хоробрість.

Ф. Сандес опублікувала мемуари: «Англійська жінка-сержант у сербській армії» (1916) та «Автобіографія жінки-солдата: короткий опис пригод з армією Сербії 1916 – 1919». Пишучи свої автобіографії, Ф. Сандес вела досить складну розповідь про жінку, яка порушила гендерні норми через те, що воювала в армії.

Ф. Сандес зверталась до жіночої читачької аудиторії, яка прагнула почути правду про реалії війни. Вона робила записи про своє життя в армії, фотографії війни на фронті. Зібравши ці матеріали Ф. Сандес створила власну автобіографію. Її військові історії в якості жінки-воїна викликали резонанс серед британського суспільства.

Важливим джерелом при дослідженні діяльності Ф. Сандес вважається британський журнал «Vote». В цьому джерелі наведено ряд статей, які розкривають жіночу військову гідність на прикладі образу Ф. Сандес. Наведені у статті біографічні дані розширюють знання про життєпис видатної британки.

Ключові слова: жінка-воїн, біографістика, жіноча історія, Велика війна, Флора Сандес.

Siuzanna MOTRUK,*orcid.org/0000-0003-4135-6137*

Postgraduate student at the Department of World History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

(Ivano-Frankivsk, Ukraine) *syzannacom327@gmail.com*

THE ACTIVITIES OF THE BRITISH WOMAN FLORA SANDES (1876– 1956): AT THE INTERSECTION OF THE PAST AND THE PRESENT.

The article analyzes the activities of the British military woman – Flora Sandes (1876–1956). Its participation in the First World War on the territory of Serbia is characterized. The career path of F. Sandes was studied with the help of documents (memoirs, letters), scientific and literary works. The topic of women's history during the First World War is very relevant in modern European historical science. Most researchers try to analyze the military experience of women at the front. The purpose of the study is to determine the main stages of F. Sandes' activity during the Great War and to analyze her military experience at the front. The research is scientifically relevant, as it is the first time in Ukrainian historical science that a detailed description of the activities of Flora Sandes has been carried out and the impact of her military activities on the present has been shown. During the writing of the article, the works of foreign and Ukrainian researchers were taken into account (articles, monographic collections, reference books). These works relate to the events of the Great War in Europe and women's military experience during the stormy events of 1914–1918.

F. Sandes is considered a national heroine of Great Britain and Serbia. She was the first woman in British history to go to the front as a soldier in the army.

F. Sandes is a woman of strong will and steely spirit, who impressed her contemporaries with her incredible bravery. She took part in the Battle of the Monastery (1916) during the First World War, where she received a combat wound, but despite these circumstances, she remained faithful to her duty to the end. The image of F. Sandes as a “warrior woman” was opposed to the Edwardian model, in which women embodied femininity, not courage or bravery.

F. Sandes published memoirs: “An English Woman Sergeant in the Serbian Army” (1916) and “Autobiography of a Woman Soldier: A Brief Description of Adventures with the Serbian Army 1916–1919”. When writing her autobiographies, F. Sandes told a rather complex story about a woman who violated gender norms because she fought in the army.

F. Sandes appealed to the female readership, which was eager to hear the truth about the realities of war. She made notes about her life in the army, photos of the war at the front. Having collected these materials, F. Sandes created her own autobiography. Her war stories as a female warrior resonated with British society.

The biographical data presented in the article expands knowledge about the biography of an outstanding British woman.

Key words: *warrior woman, biography, women's history, Great War, Flora Sandes.*

Постановка проблеми. Флора Сандес – відома британська військовичка, яка воювала на фронті у Сербії. В цій статті розглянуто основні її здобутки та особливості кар’єрного росту. За основу взято напрацювання іноземних авторів в дослідженнях яких йдеться про діяльність Ф. Сандес.

Дослідження є науково актуальним, оскільки вперше в українській історичній науці здійснено детальний опис діяльності Флори Сандес та показано вплив її військової діяльності на сьогодення.

Під час написання статті взято до уваги праці іноземних та українських дослідників та дослідниць (статті, монографічні збірники, довідники). Ці роботи стосуються подій Великої війни в Європі та жіночого військового досвіду під час буремних подій 1914–1918 рр.

Аналіз досліджень. Зокрема, дослідженням діяльності своєї співвітчизниці займалась британська дослідниця Е. Шиптон, яка є авторкою праці «Фронтове життя під час Першої світової війни». Е. Шиптон працювала археваріусом Нового коледжу в Оксфорді. В цій роботі авторка зазначає, що жінки не тільки одягали військову форму, але й також відіграли вирішальну роль в конфлікті світового масштабу (Shipton, 2014: 25).

В книзі зазначається, що однією із таких жінок була Флора Сандес, яка служила офіцером у Королівській сербській армії. Вона була єдиною британською жінкою, яка офіційно служила солдатом у Першій світовій війні, після того як почала працювати волонтером швидкої допомоги Святого Іоанна. Ф. Сандес поїхала до Сербії у серпні 1914 р. з відділенням швидкої допомоги. В подальшому вона працювала в Червоному Хресті Сербії, що допомогло їй бути ближчою до подій на фронті (Shipton, 2014: 25).

Л. Міллер в своїй книзі «Життя капітана Флори Сандес» описала біографію та діяльність військовички, при цьому авторка використовувала досі неопубліковані приватні документи та фотографії. Флора Сандес – захоплюючий персонаж свого часу, вона надихнула жінок до боротьби у всьому світі (Miller, 2014: 56).

Дослідниця Дж. Берк вважає, що розповідь Флори Сандес наповнена гумором та веселощами, оскільки вона зображує, що англійська жінка прагнула приєднатись до війни та пішла добровольцем на фронт. Авторка також зауважує,

що війна стала місцем втрат. Військова культура в якій опинилась Ф. Сандес була добре сформована і готова до Великої війни. Оскільки, ще до оголошення війни у 1914 р. Британська імперія брала участь у численних міжнародних конфліктах. У Великобританії пропагували войовничий націоналізм (Sandes, 1995: 65).

Д. Вінтер – впливовий американський вчений в області вивчення Першої світової війни та її місця в європейській історії та культурі ХХ ст. припускає, що Велика війна «розпочалася до мобілізації ... або навіть раніше, з Балканських війн». Дж. Поттер також зазначила: «Англійці наприкінці ХІХ ст. були бойовою нацією». Англія стала – «нацією-воїном», розвинулась «культура-агресії» (Scott, 2004: 74).

Блискучі ідеали свободи і братерства, якими була просякнута жінка – солдат стрімко розвивалися та стрімко занепали, оскільки викликали протиріччя.

Українська історична наука представлена статтями Н. Залеток про події Великої війни, де знаходиться опис діяльності Ф. Сандес, яка приймала участь у війні в якості солдата (Zaletok, 2015: 5).

Тому **метою** дослідження є визначити основні етапи діяльності Ф. Сандес під час Великої війни та проаналізувати її військовий досвід на фронті.

Виклад основного матеріалу. Флора Сандес народилася 22 січня 1876 р. в містечку Нетер-Поплтон, що розташоване в Північному Йоркширі, на західному березі річки Уз. Містечко згадується в Книзі Судного дня 1086 р. та англосаксонській хартії 972 р. Ф. Сандес була молодшою дочкою в ірландсько-шотландській родині. Батько – Семюель Діксон Сандес – священник Англіканської церкви в графстві Корк (графство знаходиться на півдні Ірландії). Мати – Софія Джулія Сандес. Коли Флорі було 9 років сім’я перебралася до Торнтон-Хіт, район південного Лондона, що належить до лондонського округу Кройдон (Miller, 2014: 37).

Дівчину виховувала гувернантка, з дитинства Ф. Сандес захоплювалась верховою їздою та стрільбою. В своїх мемуарах вона писала, що «молилась кожного вечора, щоб вранці прокинутись хлопчиком». У неї було типове для середнього класу дитинство, але замість того, щоб мріяти про стабільне життя з чоловіком і дітьми, Ф. Сандес завжди прагнула пригод.

За словами Луїзи Міллер, біографа Флори: «Жінки в ті часи повинні були вести скромне респектабельне життя, яке включало чаювання та гру в теніс. Це може бути дуже нудно, особливо для такої людини, як Флора» (Miller, 2014: 37).

Після навчання на стенографістку в Лондоні Флора використала свою зарплату та спадщину від багатого дядька та вирушила досліджувати світ. Вона працювала секретарем у Каїрі, таборувала в Британській Колумбії та Канаді.

Як і більшість британських жінок-волонтерів, Ф. Сандес мала знатне походження. Вона зголосилася працювати медсестрою та отримала можливість піти на фронт. Але на відміну від інших жінок, що пішли добровольцями на війну, вона здійснила різкий перехід від медсестри до військовослужбовця (Sandes, 1995: 41).

Ф. Сандес навчалась в Сестринському йоменському корпусі першої медичної допомоги, заснованому в 1907 р. Це була жіноча воєнізована організація, де навчали медичній справі, а також доглядати за кінями. Догляд за кінями був обов'язковим, оскільки санітари з цього корпусу вивозили поранених солдат із поля битви на конях. У 1910 р. Ф. Сандес перейшла до Жіночого конвою з надання допомоги слабким і пораненим (англ. Women's Sick & Wounded Convoy), конвой був заснований Мейбел Сент-Клер Стобарт (яка була британською суфражисткою та першою жінкою, що отримала звання майора в національній армії) (Miller, 2014: 16).

Конвой ніс службу в Сербії та Болгарії під час Першої Балканської війни. Коли в 1914 р. почалася Перша світова війна, Флора, якій виповнилось 38 років, жила зі своїм батьком і 15-річним племінником у Лондоні. Ф. Сандес прагнула записатись в медсестри, але їй відмовили через недостатню кваліфікацію. Незважаючи на невдачу вона вступила до Швидкої допомоги Святого Іоанна (відділення в Англії та Уельсі, яке очолювала Мейбел Груїтч). Отож, 12 серпня 1914 р. група з 36-ти жінок-лікарів вирушила до Сербії з метою надання допомоги всім потребуючим та пораненим. Ф. Сандес та інші медсестри прибули до міста Крагуєваць, де знаходилися основні сербські сили, які стримували австро-угорський наступ. Ф. Сандес вступила до сербської Служби Червоного Хреста і почала працювати сестрою милосердя при 2-му піхотному полку сербської армії. Коли почався відступ сербських військ через Албанію до моря, Ф. Сандес залишила розташування своєї частини і для своєї ж власної безпеки записалася за піддробленим іменем до сербського полку (Miller, 2014: 18).

В британському журналі «Vote» за 22 серпня 1919 р. вийшла стаття під назвою «Жіноча війська гідність. Історія про сержантку Флору Сандес», де зазначалось наступне: «Флора Сандес вважається сміливою принцесою минулої епохи. Коли вона прибула до Сербії сотні поранених лежали безпорадно. Лікарів було дуже мало, повна відсутність медичного обладнання. Завдяки зусиллям Флори Сандес було облаштовано військовий госпіталь для поранених» (Burgess, 1965: 639).

Умови були суворі. Вона спала, як і солдати, у дерев'яній хатині на ліжку з сіном лише з однією ковдрою, щоб уникнути зимового холоду (Sandes, 1995: 88).

Ф. Сандес пережила тиф, взяла на себе відповідальність за військовий госпіталь та навіть оперувала під час хірургічних операцій. Починаючи із 1915 р. Ф. Сандес перестала доглядати за хворими та пораненими і почала воювати пліч-о-пліч із солдатами. Військовичка була кілька разів поранена, отримала медалі і прийняла підвищення до звання сержанта, а згодом до капітана. Військові досягнення зробив її знаменитістю, таким чином вона завоювала міжнародну репутацію (Alison, 2009: 94).

Ізабель Росс із відділу Шотландської жіночої лікарні записала у своєму щоденнику, що вона зустріла Флору Сандес у 1916 р. «Полковник Васосович прийшов до табору з британкою, одягненою у форму сербської армії. Її звать Флора Сандес. Вона досить висока. з карими очима та сильним, але гарним обличчям. Вона – сержант 4-ї роти, і вона довго розповідала нам про свій досвід і запеклі бої, з якими довелося зіткнутися їй та людям її роти. Ми були такими гордими за неї та її хоробрість» (Grayzel, 2002: 193).

У своїх мемуарах за 1916 р. Ф. Сандес писала: «Той вечір дуже відрізнявся від попереднього. Лейтенант Йовіч розклав палке вогнище з соснових колод у невеличкій западині, прямо під нашою вогневою лінією, і він, я та інші два офіцери роти сіли навколо нього й повечеряли хлібом із квасолею, а після що ми розстелили ковдри на ялинових гілках навколо вогню і загорталися в них. Це була чудова місячна ніч, земля була вкрита білим інеєм, і це виглядало чудово, оскільки кожен кілька ярдів над схилом пагорба серед сосен мерехтіли багаття. Я лежав на спині, дивлячись на зірки, і, коли один із них запитав мене, про що я думаю, я сказав йому, що коли я буду стара і ослаблена, мені доведеться сидіти в домі й не ходити більше» (Sandes, 1995: 90).

Перші воєнні спогади Ф. Сандес були опубліковані в 1916 р. В цей рік почалась епідемія, сербська армія була вражена тифом. В подальшому

Сербію чекав провал на Східному фронті. Під час відступу сербів до Албанії Ф. Сандес стала солдатом. Вона була не єдиною жінкою в сербській армії; вона та знаменита Милунка Савич познайомилися як пацієнти у британській польовій лікарні. Пізніше Ф. Сандес згадувала, що сербські солдати «начебто сприймають як належне тих, хто вміє їздити і стріляти. На їхню думку, немає нічого особливо дивного в тому, що жінка цим займається» (Burgess, 1965: 63).

Публікація її перших спогадів у 1916 р. мали великий успіх та отримали позитивні відгуки, її назвали «новою жінкою» (Miller, 2014: 38).

Безсумнівно, Ф. Сандес воювала у Сербії і мала ірландське походження; проте вона ніколи офіційно не називала себе ірландкою, оскільки представляла Англію. У своїх працях авторка створила набір щоденникових записів, листів, аматорських, етнографічних записів та фотографій. Включення щоденникових записів свідчить про те, що вона вела щоденник на передовій, це стало фактом того, що в авторки було бажання задокументувати свою присутність на полі бою (Zaletok, 2015: 50).

У перших спогадах, вона наголосила, що вивчила сербську мову від своїх сербських товаришів. Крім того, той факт, що Ф. Сандес також володіла німецькою та французькою мовами дозволив їй стати перекладачем для сербських солдатів. У других мемуарах вона розповідає про те, як брала участь у знаменитій битві під час якої була серйозно поранена (Sandes, 1995: 142). Також в журналі «Vote» за 22 серпня 1919 р. у статті «Жіноча війська гідність. Історія про сержантку Флору Сандес» йшлося про її участь в Монастирській битві під час якої вона була поранена: «У Дураццо її призначили сержантом, вона керувала загonom чоловіків. В полку говорили про те, що вона виконує роботи більше, ніж будь-який сербський сержант. Однією з перших її робіт – було вантаження на транспорт спорядження, яке відправляли на Корфу обірваній армії. Вона була на фронті зі своїм полком і рушила до Монастиру.

Міс Сандерс була в сербських траншеях на північ від Монастиру, коли о 7 годині дня одного ранку було дано наказ вийти з траншей. Вона була однією, хто вийшов з окопів і наступав. Тоді болгарський солдат кинув бомбу, яка вдарила її в бік, зламавши руку і розірвавши бік до коліна» (Miller, 2014: 45).

В 1916 р. під час Монастирської битви вона була серйозно поранена гранатою після рукопашної сутички. Сербі витягли британку з поля бою тільки дивом, а поранені, що залишилися, потрапили в полон до болгарів, де були вбиті. Ф. Сандес

отримала важке поранення правої руки, в її спині і правому боці були осколки від гранат (всього було 24 поранення). Лікарі зуміли витягти осколки і полегшити її страждання, однак прибулий командир Ф. Сандес попередив, що більше на передову вона не зможе потрапити і після одужання зможе служити тільки в штабі. «Після цього її відправили до військового госпіталю в Салоніках. В лікарні вона пробула кілька місяців. Кронпринц Олександр і вручив їй хрест Карагеорія за хоробрість» – ось так писала тодішня преса (MacMahon, 2006: 419).

В журналі «The Vote» йшлося: «Вона перебувала в Белграді і незабаром була демобілізована разом із рештою сербської армії. Її було відкликано для активної служби з військами. Ф. Сандес підвищили до офіцерського звання – це був єдиний приклад в історії, коли жінку нагородили в якості офіцера-комбата в європейській армії» (Davidson, 1982: 43).

На фотографії, що збереглась є підпис «Англійська жінка-сержант Сербії», на якій зображена фігура, що тримає гвинтівку. Фігура має розмите обличчя, що унеможливило ідентифікацію статі, хоча підпис підтверджує, що це була сама Ф. Сандес у формі та озброєна гвинтівкою (Miller, 2014:40).

В британському журналі «The Vote» на 11 серпня 1916 р. з'явилась стаття про Флору Сандес під назвою «Irish women in Serbian Regiment» там зазначено:

«У 1914 р. Ф. Сандес поїхала до Сербії, взяла участь у військових діях. Комендант її дивізії бачив її вплив на чоловіків. Вона залишилась в сербській армії до кінця війни. Спочатку вона воювала як рядовий, але в подальшому піднялась по кар'єрних сходах. У військових діях, жінки показали світові здатність до кваліфікованої праці та відданість своєму обов'язку» (Loughran, 2016: 141).

Сербська армія була однією із небагатьох, яка дозволила жінкам приєднатись до бойових дій на фронті. Л.Міллер додає: «Сербія була єдиною країною, яка дозволяла жінкам робити все, що їм заманеться. Під час війни вони мали більше свободи, ніж будь-де, частково тому, що серби не знали, що робити з цими жінками, і їхня потреба була настільки відчайдушною» (Miller, 2014:40).

Після завершення війни вона залишилася служити в армії, сказавши: «Я ніколи в житті нічого так не любила». За підтримки Евеліни Гаверфілд Ф. Сандес створила Фонд надання допомоги сербським солдатам і військовополоненим, що отримав назву Фонд Евеліни та Флори. Всі кошти цього

фонду йшли на допомогу постраждалим від лиха війни. Через важке поранення Флора залишилася в лікарні до кінця військових дій, але при цьому взяла на себе обов'язки головного лікаря і продовжила допомагати солдатам. В квітні 1919 р. вона була переведена в офіцери і в жовтні 1922 р. після отримання військового звання капітана демобілізована остаточно. Перехід до цивільного життя виявився складнішим, ніж стати солдатом: «Це було ніби втратити все одним махом і спробувати знову знайти орієнтири в іншому житті» (Sandes, 1995: 75).

Якщо ми говоримо про безпосередньо військовий досвід Великої війни, то можна визначити категорію жінок, які брали участь у військових діях на фронті.

Вона – єдина жінка із Заходу, яка була зарахована солдатом у Першій світовій війні, британка-військовичка Флора Сандес стала героїнею та медіа-сенсацією, вона боролася в армії Сербії та зробила визначну кар'єру в її лавах. Її дивовижне дитинство у витонченій вікторіанській Англії, її місія в Сербії полягла в тому, що бути волонтером Червоного Хреста. Вона була зарахована до сербської армії рядовим, а потім отримала підвищення та закінчила війну офіцером. Ф. Сандес була нагороджена семи медалями (Sandes, 1995: 80).

Після завершення Першої світової війни Ф. Сандес багато подорожувала, та читала лекції про свій військовий досвід у США, Франції, Великобританії, Канаді та навіть Австралії. Під час своїх лекцій вона говорила: «Люди люблять говорити тобі, що ти нічого не вмієш, але це не так» (лекція прочитана під час подорожі в Австралію

в 1920). Під час Другої світової війни, вона проживала у Белграді (Югославія), Ф. Сандес була інтернована німцями. Та після смерті свого чоловіка Юрія Юденича (офіцера Білої армії) вона повернулася до Англії, де прожила останні роки свого життя. Померла Ф. Сандес 24 листопада 1956 р. За словами її біографістки Луїзи Міллер, у певному сенсі Флора була навіть сучаснішою, ніж жінки сьогодні. «Вона дозволила, щоб ніщо не стримало її. Вона робила те, що хотіла, і була доказом того, що жінки можуть робити все, що хочуть. Ф. Сандес допомогла змінити уявлення про те, що можуть робити жінки. Вона була героїнею, яка справді розсунула межі» (Miller, 2014: 40).

Висновки. Отож, роблячи висновки слід зауважити, що військовий досвід Ф. Сандес змінив уявлення про роль жінки під час Великої війни. В світовій культурі та історії протягом століть через впливи патріархального соціуму побутувала думка, що у війни «не жіноче обличчя». Та на своєму прикладі жінки сучасного та жінки минулого показують, що без їхньої участі та підтримки, солдатам було б складно боротись на фронті.

Діяльність Ф. Сандес є свідченням того, що жінки боролись і на сучасному етапі продовжують брати участь у військових діях. Війна стосується, не тільки солдатів, а кожного, оскільки залишає свої сліди у житті звичайних людей та світовій історії. Тому жіночий досвід у Першій світовій війні є різним і потребує подальшого вивчення. Ми повинні врахувати досвід минулого покоління, зробити висновки та продовжити боротьбу за свою незалежність, яка триває ще із 2014 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байдак М. Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни / Інститут народознавства НАН України. Львів, 2021. 319 с.
2. Залеток Н.В. Британские женщины в годы Первой мировой войны. *Genesis: исторические исследования*. № 2, 2015. С. 50–65.
3. Зборовська Н., Ільницька М. Феміністичні роздуми на карнавалі мертвих поцілунків. Львів, 1999. С. 19.
4. Скотт Д. Жіноча історія. Нові перспективи історіописання. Київ, 2004. С. 74–84.
5. Alison M. Women and political violence: Female combatants in ethno-national conflict. Abingdon; Routledge, 2009. P. 94.
6. Alexievich S. War's Unwomanly Face. Richard Reveal & Larissa Volokhonsky (trans.). London : Penguin Classics, 2017. P. 8.
7. Burgess A. The lovely sergeant: the life of Flora Sandes. London, 1965. 639 p.
8. Davidson C. Woman's Work Is Never Done. A History of House work in the British Isles 1650 – 1950. London : Chatto & Windus, 1982. P.43
9. Donahue J. Women in The First War, 2015. 144 p.
10. Flora Sandes [Electronic resource]. Badass of the Week. URL: <http://goo.gl/u2AUOc>.
11. Grayzel S. Women and the First World War. London, New York, 2002. 193 p.
12. Lee J. A nurse and a soldier: gender, class and national identity in the First World War adventures of Grace McDougall and Flora Sandes. *Women's History Review*. 15(1), 2006. P. 83–103.
13. Loughran T. Shell-shock and medical culture in First World War Britain. Cambridge : Cambridge University Press, 2016. P. 141.
14. MacMahon B. Captain Flora Sandes of the Serbian Army: Irish Sword. 25, 2006. P. 419–436.
15. McKay A. Speaking Up: Voice Amplification and Women's Struggle for public expression in technology and woman's voices ed. by Cheri Kramarae. London : Routledge, 1988. P. 187–206.

16. Miller L, A fine brother: the life of Captain Flora Sandes. January 16, 2014. Richmond. P. 73.
17. Sandes F. An English woman-sergeant in the Serbian Army (London, 1916) 09082.aa.25. (Serbian translation by Spiro Radojčić, Engleskinja u srpskoj vojsci Flora Sandes (New York, 1995). YF.2005.a.27142) 83
18. Sandes F. The Autobiography of a woman soldier: a brief record of adventure with the Serbian army, New York; Frederick A. Stokes Co., 1927. P. 13.
19. Shipton E. *Female Tommies: the frontline women of the First World War*. Stroud : The History Press, 2014. P. 25.
20. Smith A. British women of the Eastern front: war, writing and experience in Serbia and Russia, 1914–1920, Manchester : Manchester University Press, 2016. P. 86.
21. Wheelwright J. Captain Flora Sandes in Black Lambs and grey falcons ed. by John B. Allcock & Antonia Young. Huddersfield : Bradford University Press, 1991. P. 84.

REFERENCES

1. Baidak M. Viina yak vyklyk i mozhlyvist: ukrainky v roky Pershoi svitovoi viiny. [War as a challenge and an opportunity: Ukrainian women during the First World War]. Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 2021. 319 p. [in Ukrainian]
2. Zzaletok N.V. Britanskije zhenschiny v godyi Pervoy mirovoy voyni. [British women during the First World War]. Genesis: historical studies. № 2, 2015. P. 50–65 [in Russian]
3. Zborovska N., Ilnytska M. Feministychni rozдумы na karnavali mertvykh potsilunkiv [Feminist reflections on the carnival of dead kisses]. Lviv, 1999. P. 19 [in Ukrainian]
4. Skott D. Zhinocha istoriia. Novi perspektyvy istoriopysannia. [Women's history. New perspectives of historiography]. Kyiv, 2004. P. 74–84 [in Ukrainian]
5. Alison M. Women and political violence: Female combatants in ethno-national conflict. Abingdon; Routledge, 2009. P. 94.
6. Alexievich S. War's Unwomanly Face. Richard Reveal & Larissa Volokhonsky (trans.). London : Penguin Classics, 2017. P. 8.
7. Burgess A. The lovely sergeant: the life of Flora Sandes. London, 1965. 639 p.
8. Davidson C. Woman's Work Is Never Done. A History of House work in the British Isles 1650 – 1950. London : Chatto & Windus, 1982. P. 43.
9. Donahue J. Women in The First War, 2015. 144 p.
10. Flora Sandes [Electronic resource]. Badass of the Week. Mode of access : <http://goo.gl/u2AUOc>.
11. Grayzel S. Women and the First World War. London, New York, 2002. 193 p.
12. Lee J. A nurse and a soldier: gender, class and national identity in the First World War adventures of Grace McDougall and Flora Sandes. Women's History Review. 15(1), 2006. P. 83–103.
13. Loughran T. Shell-shock and medical culture in First World War Britain. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. P. 141.
14. MacMahon B. Captain Flora Sandes of the Serbian Army: Irish Sword. 25, 2006. P. 419–436.
15. McKay A. Speaking Up: Voice Amplification and Women's Struggle for public expression in technology and woman's voices ed. by Cheris Kramarae. London : Routledge, 1988. P. 187–206.
16. Miller L, A fine brother: the life of Captain Flora Sandes. January 16, 2014. Richmond. P. 73.
17. Sandes F. An English woman-sergeant in the Serbian Army (London, 1916) 09082.aa.25. (Serbian translation by Spiro Radojčić, Engleskinja u srpskoj vojsci Flora Sandes (New York, 1995). YF.2005.a.27142) 83
18. Sandes F. The Autobiography of a woman soldier: a brief record of adventure with the Serbian army, New York; Frederick A. Stokes Co., 1927. P. 13.
19. Shipton E. *Female Tommies: the frontline women of the First World War*. Stroud : The History Press, 2014. P. 25.
20. Smith A. British women of the Eastern front: war, writing and experience in Serbia and Russia, 1914–1920, Manchester : Manchester University Press, 2016. P. 86.
21. Wheelwright J. Captain Flora Sandes in Black Lambs and grey falcons ed. by John B. Allcock & Antonia Young. Huddersfield: Bradford University Press, 1991. P. 84.